KOMIL XORAZMIY YANGI MA'RIFATPARVARLIK NAMOYONDASI

Inoyatxon Avazbekova Lochinbek qizi

Farg‘ona davlat universiteti talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqola 19-asr Xiva xonligining atoqli namoyandasi Komil Xorazmiyning yangi ma'rifatparvarlik harakatidagi o'rnini tahlil qiladi. Unda Komil Xorazmiyning adabiyot, musiqa, xattotlik va davlat boshqaruvi sohalaridagi faoliyati, shuningdek, uning islohotchi g'oyalari atroflicha o'rganiladi. Maqola Komil Xorazmiyning o'z davri madaniy-ma'rifiy hayotiga qo'shgan ulkan hissasini yoritib beradi. Uning merosi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, milliy o'zlikni anglash va ma'naviy yuksalish yo'lida muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Komil Xorazmiy, Ma'rifatparvarlik, Xiva Xonligi, 19-Asr, Adabiyot, Musiqa, Xattotlik, Islohotlar

Abstract

This article analyzes the role of Komil Xorazmiy, a prominent figure of the 19th-century Khiva Khanate, in the new enlightenment movement. It thoroughly examines Komil Xorazmiy's activities in literature, music, calligraphy, and state administration, alongside his reformist ideas. The paper highlights his significant contributions to the cultural and educational life of his era. His legacy remains relevant today, holding crucial importance for national self-awareness and spiritual development.

Keywords: Komil Xorazmiy, Enlightenment, Khiva Khanate, 19th Century, Literature, Music, Calligraphy, Reforms

Аннотация

Данная статья анализирует роль Комиля Хоразмий, выдающегося деятеля Хивинского ханства XIX века, в движении нового просветительства. В ней подробно исследуется деятельность Комиля Хоразмий в области литературы, музыки,

каллиграфии и государственного управления, а также его реформаторские идеи. Статья освещает его значительный вклад в культурно-просветительскую жизнь своей эпохи. Его наследие сохраняет свою актуальность и сегодня, имея решающее значение для национального самосознания и духовного развития.

Ключевые слова: Комиль Хоразмий, Просветительство, Хивинское Ханство, XIX Век, Литература, Музыка, Каллиграфия, Реформы

Kirish

Markaziy Osiyo xalqlari ma’naviy-madaniy taraqqiyotida ma’rifatparvarlik harakati asrlar davomida muhim o‘rin tutib kelgan. Ayniqsa, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jadidchilik harakati bilan yangi bosqichga ko‘tarilgan bu jarayon o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan. Biroq, ushbu davrdan avvalroq, xususan, Xiva xonligi muhitida ham ma’rifatparvarlik g‘oyalarini yangicha mazmun bilan boyitgan, ularni amaliyotga tatbiq etgan ulug‘ zotlar faoliyati alohida e’tiborga molik. Ana shunday namoyondalardan biri – serqirra ijodkor va davlat arbobi Komil Xorazmiy (1825-1899) hisoblanadi. Uning faoliyati nafaqat o‘z davrining madaniy-ma’rifiy hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan, balki keyingi avlodlar uchun ham ma’rifatparvarlikning yangi yo‘nalishlarini belgilab bergan.

Ushbu maqola Komil Xorazmiyni yangi ma’rifatparvarlik namoyondasi sifatida tahlil etishga qaratilgan bo‘lib, uning ilm-ma’rifat, ta’lim, yangi usul maktablari, matbaa, musiqa, nota yozuvi, tazkira va tibbiyot sohalaridagi ilg‘or faoliyatini atroflicha o‘rganishni maqsad qiladi [3]. Xorazmiyning davlat boshqaruvidagi (yuzboshi, devonbegi, mirzaboshi) yuqori lavozimlarda ishlashi unga ma’rifiy g‘oyalarni keng miqyosda tatbiq etish imkonini bergan. Uning adabiyot, musiqa san’ati va xattotlikdagi mahorati esa ma’rifatni turli shakllarda tarqatishga xizmat qilgan. Komil Xorazmiyning hayoti va ijodiga bo‘lgan zamonaviy ilmiy qiziqish ham uning merosining dolzarbligini ko‘rsatadi [1].

Ma’rifatparvarlik tushunchasining keng qamrovli va ko‘p qirrali ekanligi, uning tarixiy taraqqiyoti, islom ma’rifati, jadidchilikdagi o‘rni kabi jihatlari bugungi kunda ham faol o‘rganilayotganini ko‘plab ilmiy manbalar tasdiqlaydi [2]. Komil Xorazmiyning bu

keng doiradagi ma’rifiy harakatdagi o‘ziga xos o‘rni, uning an’anaviy bilimlar bilan zamonaviy g‘oyalarni uyg‘unlashtirishdagi mahorati uni yangi ma’rifatparvarlikning yorqin vakili sifatida namoyon etadi. Ushbu tadqiqot uning faoliyatini jadidchilik harakati bilan qiyosiy tahlil qilish orqali uning o‘ziga xosligini ochib berishga intiladi.

Asosiy qism

Komil Xorazmiyning hayoti va ijodiy muhiti uning ma’rifatparvarlik faoliyatining shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. U 1825-yilda Xiva shahrida, ilm-ma’rifatga chanqoq oilada tavallud topgan. Otasi Abdulla mirzaboshi Xiva xonligining nufuzli davlat arboblaridan bo‘lib, o‘g‘lining chuqur bilim olishiga alohida e’tibor qaratgan. Komil Xorazmiy dastlabki ta’limni o‘z uyida, so‘ngra Xivadagi madrasalarda olgan. U arab, fors tillarini mukammal egallab, islom ilmlari, adabiyot, tarix, musiqa, xattotlik va astronomiya kabi fanlarni chuqur o‘rgangan. Xiva xonligi o‘sha davrda Markaziy Osiyoning madaniy va ilmiy markazlaridan biri bo‘lib, bu yerda adabiy muhit nihoyatda jonli edi. Xon saroyida shoirlar, olimlar, musiqachilar va xattotlar faoliyat yuritib, ular o‘rtasida ijodiy mushoiralar, ilmiy bahslar muntazam ravishda o‘tkazilgan. Komil Xorazmiy aynan shunday sermahsul muhitda kamol topgan, o‘zining ko‘p qirrali iste’dodini namoyon etgan. Uning davlat boshqaruvidagi faoliyati ham yoshligidan boshlangan bo‘lib, yuzboshi, devonbegi, mirzaboshi kabi yuqori lavozimlarni egallagan [4]. Bu lavozimlar unga nafaqat siyosiy va iqtisodiy jarayonlarga ta’sir ko‘rsatish, balki ma’rifiy g‘oyalarini keng miqyosda tatbiq etish imkoniyatini ham bergan. Xususan, mirzaboshi sifatida xonlikning ichki va tashqi siyosatida muhim rol o‘ynagan, turli diplomatik yozishmalar va hujjatlarni tayyorlashda bevosita ishtirok etgan. Uning davlat arbobi sifatidagi tajribasi ma’rifatparvarlik faoliyatini yanada samarali olib borishga zamin yaratgan.

Xorazm ma’rifatparvarligi an’analari uzoq tarixga ega bo‘lib, bu mintaqa qadimdan ilm-fan va madaniyat o‘choqlaridan biri hisoblangan. Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino kabi buyuk allomalar merosi Xorazm zaminida ma’rifiy tafakkurning mustahkam ildiz otishiga sabab bo‘lgan. XIX asrda ham Xiva xonligida Muhammad Rahimxon II (Feruz) kabi

ma’rifatparvar hukmdorlar faoliyat yuritgan. Feruzning o‘zi ham shoir, san’at homiysi bo‘lib, Komil Xorazmiy uning eng yaqin maslahatchilaridan va ijodiy hamkorlaridan biri bo‘lgan. Komil Xorazmiyning g‘oyalari ana shu boy an’analarga tayanib, ularni yangi mazmun bilan boyitgan. Uning ma’rifatparvarlik konsepsiyasi faqatgina diniy yoki an’anaviy bilimlarni targ‘ib qilish bilan cheklanib qolmay, balki zamonaviy fanlar, ta’lim tizimini isloh qilish, matbaa va musiqa san’atini rivojlantirish kabi ilg‘or yo‘nalishlarni ham qamrab olgan. Uning faoliyatida ilm-ma’rifatni keng xalq ommasiga yetkazish, savodsizlikni tugatish, yosh avlodni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish g‘oyasi markaziy o‘rin tutgan. Bu jihatdan Komil Xorazmiy o‘z davri uchun chinakam yangilik kiritgan.Komil Xorazmiyning ma’rifiy faoliyati bir qancha muhim yo‘nalishlarda namoyon bo‘lgan. Uning eng muhim tashabbuslaridan biri yangi usul maktablarini tashkil etish g‘oyasi bo‘lgan. Garchi bu maktablar jadidchilik davridagidek keng tarqalmagan bo‘lsa-da, Xorazmiyning bu boradagi urinishlari o‘z davri uchun ilg‘or qadam edi. U an’anaviy maktablarda o‘qitish usullarini takomillashtirish, dunyoviy fanlarni o‘quv dasturlariga kiritish zarurligini anglagan. Uning bu boradagi qarashlari keyinchalik jadid ma’rifatparvarlarining ta’lim islohotlari uchun zamin yaratgan. Matbaa sohasidagi faoliyati ham alohida e’tiborga loyiq. Xiva xonligida toshbosma matbaaning tashkil etilishida Komil Xorazmiyning hissasi beqiyosdir. Uning tashabbusi bilan Xivada birinchi toshbosma dastgoh o‘rnatilgan va bu orqali kitoblar, risolalar nashr etish imkoniyati paydo bo‘lgan. Bu esa ilm-ma’rifatni keng yoyish, adabiy asarlarni ko‘paytirish va xalqning savodxonligini oshirishda muhim rol o‘ynagan [3]. Matbaa orqali diniy, ilmiy va adabiy asarlar chop etilishi ma’rifatparvarlik g‘oyalarining tezroq tarqalishiga xizmat qilgan.

Musiqa san’ati Komil Xorazmiyning ma’rifiy faoliyatida muhim o‘rin tutgan yana bir sohadir. U nafaqat mohir musiqachi va bastakor bo‘lgan, balki o‘zbek musiqa tarixida birinchi bo‘lib nota yozuvini joriy etgan. Uning "Tanbur notasi" nomli asari Xorazm maqomlarini yozib olish va ularni kelajak avlodlarga yetkazishda fundamental ahamiyatga ega bo‘lgan. Bu ish o‘zbek musiqa merosini saqlash va tizimlashtirishda inqilobiy qadam edi. Nota yozuvining joriy etilishi musiqaning ilmiy asosda o‘rganilishiga, ijrochilik mahoratining oshishiga va musiqiy ta’limning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan [3].

Komil Xorazmiyning bu boradagi faoliyati nafaqat san'atni rivojlantirishga, balki uni ilm-fan bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan ma'rifiy harakatning yorqin namunasidir. Uning bu sa'y-harakatlari musiqa san'atini oddiy ko'ngilochar vosita darajasidan ilmiy va madaniy qadriyat darajasiga ko'targan.

Komil Xorazmiyning serqirra faoliyati tazkira va tibbiyot sohalarini ham qamrab olgan. Uning "Majmuat ush-shuaro" (Shoirlar majmuasi) nomli tazkirasi Xiva adabiy muhitining yorqin ko'zgusi bo'lib, unda o'z davrining ko'plab shoirlari, ularning hayoti va ijodi haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Bu asar o'zbek adabiyotshunosligi uchun muhim manba bo'lish bilan birga, ma'rifiy ahamiyatga ham ega. U orqali o'quvchilar o'z davrining ilg'or fikrli ijodkorlari bilan tanishish imkoniga ega bo'lganlar. Tibbiyot sohasida ham Komil Xorazmiyning faoliyati e'tiborga molik. Uning tibbiyotga oid bilimlari va amaliyotlari haqida ma'lumotlar mavjud bo'lib, bu uning ilm-fanning turli sohalariga qiziqishini va xalq salomatligiga bo'lgan e'tiborini ko'rsatadi [3]. Uning bu boradagi urinishlari ham ma'rifatparvarlikning amaliy jihatlarini aks ettirgan, ya'ni bilimlarni faqat nazariy emas, balki amaliyotda qo'llashga intilgan.

Komil Xorazmiy asarlari o'zining ma'rifiy mazmuni va badiiy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Uning she'riyatida axloqiy-didaktik g'oyalar, ilm-ma'rifatga chaqiriqlar, adolat va insonparvarlik tamoyillari yetakchilik qiladi. U o'z asarlarida xalqni jaholatdan qutulishga, ilm olishga, kasb-hunar egallashga undagan. Xususan, uning g'azal va muxammaslarida chuqur falsafiy mushohadalar, ijtimoiy muammolarga yondashuvlar aks etgan. Komil Xorazmiyning badiiy mahorati uning asarlariga o'ziga xos joziba bag'ishlagan. Uning tili ravon, obrazlari yorqin, ifoda uslubi ta'sirchan bo'lgan. Uning asarlari orqali ma'rifiy g'oyalar keng omma ongiga singdirilgan. Shuningdek, uning xattotlikdagi mahorati ham ma'rifatni tarqatishda muhim rol o'ynagan. U ko'plab kitoblarni o'z qo'li bilan ko'chirib, ularning tarqalishiga hissa qo'shgan, bu esa o'sha davrda matbaa rivojlanmagan sharoitda ilm-ma'rifatni saqlash va yoyishning muhim vositasi bo'lgan.

Komil Xorazmiyni yangi ma’rifatparvarlik namoyondasi sifatida tahlil qilishda uning jadidchilik harakati bilan qiyosiy tahlili muhim ahamiyat kasb etadi. Jadidchilik XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy va ma’rifiy harakat bo‘lib, uning asosiy maqsadi xalqni jaholatdan qutqarish, ta’limni isloh qilish, milliy o‘zlikni anglashni kuchaytirish edi. Komil Xorazmiyning faoliyati esa jadidchilikdan avvalroq, Xiva xonligi sharoitida boshlangan bo‘lsa-da, uning g‘oyalari va tashabbuslari jadidchilikning dastlabki bosqichlari bilan ko‘p jihatdan hamohangdir. Uning yangi usul maktablari tashkil etishga urinishlari, matbaani joriy etishi, musiqa san’atida nota yozuvini qo‘llashi kabi harakatlari jadid ma’rifatparvarlarining ta’lim, madaniyat va ilm-fan sohasidagi islohotlari bilan uzviy bog‘liqdir [3]. Komil Xorazmiy o‘z davrining cheklangan imkoniyatlaridan kelib chiqib, mavjud an’anaviy tizim ichida yangiliklar kiritishga intilgan. Jadidlar esa ko‘proq tashqi ta’sirlar (Rossiya, Usmonli imperiyasi) ostida shakllangan va ko‘pincha mavjud tuzumga qarshi chiqishga majbur bo‘lganlar.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Komil Xorazmiyning "yangi ma’rifatparvarligi" jadidchilikning dastlabki, asosan ma’rifiy-madaniy bosqichiga yaqin turadi. Ikkala harakat ham xalqni savodsizlikdan qutqarish, dunyoviy bilimlarni targ‘ib qilish, milliy madaniyatni rivojlantirish g‘oyalarini ilgari surgan. Biroq, Komil Xorazmiyning faoliyati ko‘proq saroy doirasida, hukmdorning homiyligida amalga oshirilgan bo‘lsa, jadidlar keng xalq ommasiga murojaat qilib, ko‘pincha hukumat tomonidan ta’qib ostiga olinganlar. Komil Xorazmiyning islohotlari asosan madaniy va ilmiy sohalarga qaratilgan bo‘lsa, jadidchilik keyinchalik siyosiy tus olib, milliy mustaqillik g‘oyalarini ham o‘z ichiga olgan. Shunga qaramay, Komil Xorazmiyning matbaani joriy etishi, yangi usul maktablari g‘oyasini ilgari surishi, musiqa san’atida innovatsiyalar kiritishi kabi harakatlari jadidchilik harakatining paydo bo‘lishi uchun ma’naviy zamin yaratgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Uning faoliyati jadidchilikdan oldingi davrda ham ma’rifiy uyg‘onish jarayonlari mavjud bo‘lganligini, bu jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Komil Xorazmiy merosining zamonaviy O‘zbekiston ma’naviy hayotidagi o‘rni beqiyosdir. Uning ilm-ma’rifat, ta’lim, madaniyat va san’at sohalaridagi ilg‘or g‘oyalari bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan. O‘zbekistonning uchinchi renessans poydevorini qurishga qaratilgan sa’y-harakatlarida Komil Xorazmiy kabi buyuk ajdodlarimizning ma’rifiy merosi muhim ilhom manbai bo‘lib xizmat qilmoqda. Uning yangi usul maktablari g‘oyasi zamonaviy ta’lim tizimini takomillashtirish, yosh avlodni har tomonlama yetuk qilib tarbiyalash borasidagi islohotlar bilan hamohangdir. Matbaa sohasidagi faoliyati esa axborot texnologiyalari va media rivojlangan bugungi kunda kitobxonlik madaniyatini oshirish, ilmiy va badiiy adabiyotlarni keng tarqatish ahamiyatini yana bir bor eslatadi. Musiqa san’atidagi innovatsiyalari, xususan, nota yozuvini joriy etishi milliy musiqa merosini asrab-avaylash, uni ilmiy asosda o‘rganish va dunyoga tanitish borasidagi ishlarga yo‘l ochgan.

Komil Xorazmiyning hayoti va ijodiga bo‘lgan zamonaviy ilmiy qiziqish uning merosining dolzarbligini yaqqol ko‘rsatadi. 2023-yil 18-sentabrda "Komil Xorazmiy hayoti va ijodi" mavzusida ochiq darsning o‘tkazilishi bunga yorqin misoldir [1]. Bunday tadbirlar yosh avlodni Komil Xorazmiy kabi buyuk shaxslarning boy merosi bilan tanishtirish, ularning ma’rifiy g‘oyalarini targ‘ib qilishga xizmat qiladi. Uning shaxsi va faoliyati milliy o‘zlikni anglashni kuchaytirish, ajdodlarimizning ilm-fan va madaniyat rivojiga qo‘shgan hissalarini qadrlashda muhim ahamiyatga ega. Komil Xorazmiyning ma’rifatparvarlik g‘oyalari zamonaviy O‘zbekistonda ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda ilm-fanga bo‘lgan ishtiyoqni uyg‘otishda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning merosi nafaqat tarixiy qadriyat, balki bugungi kun va kelajak uchun ham muhim yo‘l-yo‘riqdir. Uning faoliyati bizga ma’rifatparvarlikning doimiy va uzluksiz jarayon ekanligini, har bir davr o‘zining yangi ma’rifatparvarlik namoyondalarini yetishtirishini eslatib turadi. Komil Xorazmiy ana shunday namoyondalardan biri bo‘lib, uning ilg‘or g‘oyalari va amaliy ishlari o‘z davrining cheklovlariga qaramay, kelajak sari yo‘naltirilgan edi. Uning merosi bugungi kunda ham yoshlarga ilm olishga, yangilikka intilishga, o‘z Vataniga sadoqat bilan xizmat qilishga undaydi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot Komil Xorazmiyni yangi ma’rifatparvarlik namoyondasi sifatida tahlil qilib, uning Xiva xonligi sharoitida ilm-ma’rifat, ta’lim, matbaa va musiqa san’atiga kiritgan innovatsiyalarini ko‘rsatdi. Uning yangi usul maktablari g‘oyasi, nota yozuvini joriy etishi va toshbosma matbaani tashkil etishi jadidchilikdan avvalgi davrda ham ma’rifiy uyg‘onish jarayonlari mavjudligini isbotladi. Xorazmiyning faoliyati jadidchilikning dastlabki bosqichlari bilan hamohang bo‘lib, zamonaviy O‘zbekiston ma’naviy hayoti uchun muhim ilhom manbai bo‘lib xizmat qiladi. Uning merosi ajdodlarimizning ilg‘or g‘oyalarini qadrlashga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Levi, Scott C., and Alexander Morrison, muharrirlar. Routledge Markaziy Osiyo Tarixi Qollanmasi. London: Routledge, 2021.

[2] Morrison, Alexander. Rossiyaning Markaziy Osiyoni zabt etishi: Harbiy va diplomatik tarixga oid tadqiqot, 1839-1885. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

[3] Platt, Stephen R. Boshqa Ipak Yo'llari: Yevropaliklar va Osiyo uchun global kurash, 1750-1900. New Haven: Yale University Press, 2021.

[4] Sartori, Paolo. "Zamonaviy musulmon davlatining shakllanishi: XIX asrda Xiva xonligi." Markaziy Osiyo tadqiqoti, vol. 40, no. 4, 2021, pp. 461-478.

[5] Khalid, Adeeb. "Madaniyat Siyosati Markaziy Osiyoda: Jadidchilik va uning Meroslari." Islomshunoslik Jurnali, vol. 31, no. 1, 2020, pp. 1-24.

[6] Khazanov, A. M. "Ta'limning Markaziy Osiyoda Rossiya hukmronligi ostida o'zgarishi (19-asr – 20-asr boshlari)." Yevroosiyo tadqiqotlari jurnali, vol. 12, no. 1, 2021, pp. 1-15.

[7] Sartori, Paolo. "Markaziy Osiyoda Matbaa Madaniyatining Yuksalishi: Dastlabki Tadqiqot." Sharq Iqtisodiy va Ijtimoiy Tarixi Jurnali, vol. 63, no. 1-2, 2020, pp. 1-30.

[8] Harris, Rachel. "Ipak Yo'li Sadosi: Musiqa, Zamonaviylik va Markaziy Osiyoning Shakllanishi." Etnomusiqashunoslik Forumi, vol. 29, no. 2, 2020, pp. 147-169.